

бачається, що дії адресата якимось чином допоможуть це стати вище справ змінити.

(5) Дайте, пане милостивий... хоч копійку дайте... *мати вам рають... два дні без хліба сидимо* (М. Коцюбинський. *Маленький грішник*).

(6) Вийди ж мерщій, не тягни мої муки: *жалить комар мене в ніс* (І. Кочерга. *Свічине весілля*).

Таким чином, в усіх наведених прикладах спонукальне складне безсполучникове речення виражає складний директивний мовленнєвий акт, до складу якого входять акт прохання (домінуючий) і акт скарги (допоміжний). При цьому допоміжний мовленнєвий акт, по-перше, задає світ виголошення прохання, а по-друге, сам має непряму директивну силу, що інтенсифікує ілокутивну силу домінуючого директиву.

Література

1. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения // *Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16.* — М.: Прогресс, 1985. — С. 276–302.
2. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // *Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 18.* — М.: Прогресс, 1986. — С. 242–263.
3. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1971–1981.
4. Типология императивных конструкций / Л.А. Бирюлин, В.С. Храковичкий, Е.Ю. Груздева и др. — СПб: Наука, 1992.
5. Wierzbicka A. English speech act verbs. — Canberra, 1987.

І. Шкіцька

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИКТУМНО-МОДУСНОГО ЗМІСТУ ПРОНОМІНАЛЬНО-ІНФІНІТИВНИХ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Прономінально-інфінітивні безособові речення — це одні складні конструкції, предикативну основу яких складають дві слівна зв'язка, займенник чи прислівник (у заперечній або стверджувальній формі) та інфінітив. Наприклад: *[Я напам'яси жити без душі]. Нема на чому записати строфи* (Л. Костенко); *[А у сарванті блюдечка дзвонять]. Є з чого впасти, є що згадати* (І. Жиленко). Ці структури виявляють особливості не тільки формальної організації, специфічні вони й як змістові одиниці.

Денотативний підхід до розуміння змістової організації реченнєвої конструкції, започаткований Ш. Баллі [3], об'єднує погляди на речення як знак ситуації, події. Семантику речення утворюють два типи змістів: пропозитивний, або диктумний (інверсний до об'єктивної дійсності), та суб'єктивний, або модусний

(відображає ставлення суб'єкта до об'єктивної дійсності). Відповідно вживаються терміни «диктум» і «модус», введені Ш. Баллі [3, с. 43–48].

Об'єктивний зміст речення досліджується за допомогою поняття пропозиції. Поняття пропозиції було запозичене з логіки та вперше вжито у мовознавчій літературі Н.Д. Арутюновою [2]. Структуру пропозиції становлять предикат, що вказує на характер відображуваної ситуації дійсності, та непредикатні елементи — субстанціальні синтаксеми. Кількість і семантична роль субстанціальних синтаксем зумовлюються валентністю предиката. За характером зумовлених синтаксем предикати поділяються на два ранги. Предикати I рангу відкривають місця для власне-субстанціальних синтаксем — суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних та локативних. Предикати II рангу сполучаються з пропозиційними предикатами.

За семантикою предикати I рангу класифікуються на шість типів: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати й предикати кількості [4, с. 137]. Предикати II рангу — «предикати предикатів» — бувають модусні, логічні та фазові.

Відповідно до сказаного семантична структура прономінально-інфінітивних безособових речень визначається тим, що в її центрі знаходиться модусний предикат зі значенням неможливості (можливості) чи непотрібності дії. У його субстанціальній позиції міститься пропозиція, яка є моделлю ситуації, про яку йдеться у прономінально-інфінітивному безособовому реченні.

Пропозиція — модель відображеної в реченні ситуації дійсності. Відповідно можна говорити про речення монопропозитивні і поліпропозитивні. Монопропозитивні речення позначають просту ситуацію дійсності. Пропозицію цих речень формує предикат I рангу. Поліпропозитивні речення позначають складну ситуацію дійсності, що утворюється з кількох простих. Відповідно моделлю цієї ситуації є взаємозв'язок пропозицій. Ці пропозиції формують предикат II рангу.

На власне-семантичному рівні прономінально-інфінітивні безособові речення кваліфікуються переважно як монопропозитивні структури, наприклад: Речення *[Ось і гора свічок — надбала на віку. Та] нікому сховати мене, ягу стару* (І. Драч) позначає просту ситуацію дійсності: «Ніхто мене не ховає». Інтерпретаційна модель цієї ситуації — елементарна пропозиція, в центрі якої предикат дії, що відкриває місця для експлікованих суб'єктної (ніхто) та об'єктної (мене) синтаксем.

Характер предикатів та кількість синтаксем, зумовлених їх валентністю, дозволяє виділити структурні типи пропозицій, ре-

презентованих прономінально-інфінітивними безособовими конструкціями:

I. I. Предикат дії із значенням творення, видів діяльності (смижити, грати, вити, копати, лікувати, розводити, битись, згрібати, відчиняти, тулити і под.) + синтаксеми: суб'єктна (с), об'єктна (о), локативна (л), інструментальна (і), адресатна (а), наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_{д1} & & \rightarrow o \\ & & \searrow л \end{matrix}$ [Та бідні ж ви, цигани, і як вам далі жити?] Вже ж ніде у Європі^(л) багаття^(о) розвести^(і)! (Л.Костенко) — ситуація: «Цигани у Європі не розводять багаття» (суб'єкт імпліцитний).

2. Предикат дії зі значенням переміщення в просторі предмета (предметів) (подавати, передавати, віддавати, носити, ховати, губити, втрачати, дівати і т.д.) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, адресатна, локативна, інструментальна, наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_{д2} & & \rightarrow o \\ & & \searrow a \end{matrix}$ [—Гебе, порадь, що робити, коли] нема що^(о) віддавати^(л)? (Р. Іваничук) — ситуація: «Я нічого не віддаю комусь нічого» (суб'єкт, адресат не експлікуються).

3. Предикат дії зі значенням руху (йти, ходити, виходити, утікати, обминати, під'їжджати, вертатись, рухатись, зупинятись, поспішати, підступатись) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, локативна, інструментальна, наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_{д3} & & \rightarrow o \\ & & \searrow л \end{matrix}$ — Є з ким^(о) ходити^(л), [— чадо ніяк не могло зрозуміти такого дивацтва й невдоволено стулила варги і вії] (М. Стельмах) — ситуація: «Чадо з кимось кудись йде» (суб'єкт і локатив імпліцитні).

4. Предикат дії зі значенням розумової чи мовленнєвої діяльності (думати, порівнювати, пам'ятати, виконувати, готуватись, допомагати, шукати, прощати, провідувати, ділитись, дякувати, здаватись, гукати, питати, говорити і под.) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, адресатна, локативна, інструментальна, наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_{д4} & & \rightarrow o \\ & & \searrow a \end{matrix}$ Все, більше нікому^(а) писать^(л) мені^(с) листи^(о) [Залишилась, калино, тільки ти] (І. Драч) — ситуація: «Я не пишу нікому листи».

II. Предикат процесу (дивитись, дихати, дрімати, їсти, пити, ковтати, жити, вмирати, плакати, дурманити, цвісти, падати, робити, сідати і т.д.) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, інструментальна, наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_{п} & & \rightarrow o \end{matrix}$ [Але коли Хлоня лежав уже на столі і] нічого^(о) було робити^(і)... (М. Хвильовий) — ситуація: «Хлоня нічого не робив» (суб'єкт імпліцитний); [І у дворі столи накриті. І] було пити^(і) що^(о), [і були

усі сити] (Л. Кірик-Радомська) — ситуація: «Усі щось пили» (суб'єкт імпліцитний).

III. Предикат стану (пишатись, турбуватись, лінуватись, журитись, дивуватись, жаліти, любити і под.) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, адресатна, наприклад:

$\text{П}_c \longrightarrow c$ [Мені потрібні були гроші на цукор, і значить,] нічого хвилюватись^(і) (М. Хвильовий) — ситуація: «Він хвилюється» (суб'єкт імпліцитний).

IV. Локативний предикат (діставатись, тулитись, діватись, топтатись, вмщати, ставати, ступати і т.д.) + синтаксеми: суб'єктна, об'єктна, локативна, наприклад:

$\begin{matrix} & & \nearrow c \\ \text{П}_л & & \rightarrow o \\ & & \searrow л \end{matrix}$ [Нам немає місця на своїй землі,] нам^(с) нікуди^(л) подітись^(і) у цьому світі (В. Голобородько) — ситуація: «Ми нікуди не діваємся»; [Дожила я мучкою землею, що] нема й втопитись^(і) куди^(л) (Л. Костенко) — ситуація: «Я ніде не топлюсь» (суб'єктивна синтаксема не експлікується).

Таким чином, пропозитивну будову прономінально-інфінітивних безособових речень формують в основному предикати дії, предикати процесу, предикати стану й локативні предикати.

Пропозиції з предикатом якості та кількості для прономінально-інфінітивних безособових конструкцій не характерні.

Прономінально-інфінітивні безособові речення можуть передавати й складні ситуації дійсності, інтелектуальними моделями яких є взаємопов'язані пропозиції, наприклад:

(1) [І ночі минаються темно. І] є що в прощання сказати, [Допоки цвітуть хризантеми Під вікнами білої хати] (Г. Чубач). — Семантична структура предикативної частини речення увібрала в себе дві пропозиції, які відображають прості ситуації дійсності: «Я щось говорю» і «Я прощаюсь». Вони пов'язані відношенням зумовленості. Пор.: «Я щось говорю, щоб попрощатись». Одна з пропозицій репрезентована інфінітивізацією, друга — обставинною прийменниково-відмінковою формою.

(2) [І ось лежить.] Нема кому стулить його (старого) в одне на плитах базиліки (Л. Костенко) — Конструкція містить у собі взаємопов'язані часовими відношеннями пропозиції: «Ніхто не тулить його в одне»; «Він лежить на плитах базиліки». Пор.: «Ніхто не тулить його в одне, коли він лежить на плитах базиліки». Перша пропозиція виражена інфінітивізацією, друга — згорнула до локативної синтаксеми з локативізатором («на плитах»).

Таким чином, прономінально-інфінітивні безособові конструкції в переважній більшості позначають прості ситуації дійсності й становлять собою монопропозитивні структури.

Прономінально-інфінітивні безособові речення постають як конструкції, для яких властивий пресупозитивний фон. Пресупозиція усвідомлюється як судження, що є для аналізованого висловлювання логічною умовою, необхідною чи вірогідною [5, с. 165]. Ця умова (її ще називають «умовою успіху» [1, с. 88], не входячи у мовленнєві значення висловлювання, створює ґрунт для його вживання і дозволяє йому досягти комунікативної мети. Пресупозитивний фон, який супроводжує прономінально-інфінітивні безособові структури, зумовлює інтерпретацію диктумної події (об'єктивного змісту дійсності) як неможливої/можливої або недоцільної. Наприклад:

(1) *І немає кому розказати Почуттів нерозтрачену юнь* (Г. Берізка). Йдеться про ситуацію: «Я не розказую нікому почуттів нерозтрачену юнь». Ця ситуація усвідомлюється як неможлива. Цьому сприяє наявність пресупозиції, що постає як відсутність адресата дії. Пор.: «Немає тих, хто міг би слухати, тому я не розказую почуттів нерозтрачену юнь».

(2) *Батьківщину нічого тукати. [Матір не шукають — вона с]* (В. Сіренко) — ситуація: «Хтось шукає Батьківщину» усвідомлюється як недоцільна. Цьому сприяє пресупозиція: «Батьківщина — це матір, а матір не шукають, вона є» — пор.: «Тому не треба шукати Батьківщину».

Аналіз дозволяє виділити два типи пресупозицій у змістовій організації прономінально-інфінітивних безособових речень:

1. Відсутність/присутність суб'єкта, об'єкта, місця, часу, кінцевої точки поширення або стану, умов або причин, необхідних для здійснення дії, наприклад: *[Припустимо, вона (Зоська) хоче складати іспити до Вишу, а] вдома нема де готуватись із репетитором* (В. Підмогильний) — ситуація: «Зоська не готується з репетитором ніде». Пресупозиція — відсутність місця дії. Пор.: «Вдома нема місця, тому Зоська не може готуватися з репетитором».

2. Наявність в дійсності певного стану справ, наприклад: *[Що встигнемо,] нема куди поспішати* (М. Стельмах) — ситуація: «Ми кудись поспішаємо». Пресупозиція: «Ми встигнемо». Пор.: «Ми встигнемо, тому не треба поспішати».

Модусний зміст речень безпосередньо впливає із типу пресупозицій. Так, I тип пресупозицій зумовлює інтерпретацію диктумної події як неможливої/можливої, II — як недоцільної».

Модусний зміст прономінально-інфінітивних безособових речень визначає модусний предикат. Він двовалентний: відкриває субстанціальні місця для суб'єкта та для пропозиції. При цьому суб'єкт пропозиції та модусний суб'єкт збігаються.

Наприклад: *[З отой дзвіниці я бачу, як він (чоловік в чорному) нервується, що] нема кому їхати.* (І. Драч) — пор¹:

М.С.	М.П.	С.П.
Ніхто	<= не може =>	Ніхто не іде.

На лексико-семантичному рівні модусний предикат виражається займенниковим компонентом (ніщо/що; ніхто/хто; ніде/де; ніколи/коли; нікуди/куди; ніяк/як). Вираження модусного предиката специфічне: з одного боку, зазначені лексеми у сполученні з інфінітивом є предикатними, а з другого — зберігають субстанціальні значення, наприклад:

(1) *Уже й нема кому за ним (греком) ридати. [Уже пройшли й сармати, й мітрідати]* (Л.Костенко) — «нема кому» (ніхто) репрезентує модусний предикат та суб'єкт пропозиції.

(2) *[Тут я сам.] Нема з ким заспівати. [— Підспіваю, може, солов'ям]* (М. Удовиченко) — лексема «нема з ким» (ніхто) позначає модусний предикат та об'єкт пропозиції.

Простежується тенденція до втрати модусними предикатами іменного значення. Насамперед це стосується модусних предикатів, виражених лексемами:

1) *ніколи*, наприклад: *[— Та й для кого ви пишете? — додав він (юрист).] — Мені, наприклад, зовсім ніколи читати* (В. Підмогильний) — суб'єктивний зміст висловлювання — «Я не можу», диктумний — «Я не читаю». Лексема «ніколи» втратила субстанціальне значення у пропозиції;

2) *ніяк*, наприклад: *[Не виправдяння навіть і любов. Дожитися, що так погіб хорунжий, що] ніяк похилити хоругов!* (Л. Костенко) — суб'єктивний зміст висловлювання — «Ви не можете», об'єктивний — «Ви не хилите хоругов». Лексема «ніяк» позначає лише модусний предикат;

3) *нічого* (за умов вживання з дієслівними лексемами, які не передбачають об'єкт, — хвилюватись, турбуватись, поспішати, любити, дивуватись і под.), наприклад: *Власне, мені нічого приказувати, [бо за мене приказали мої підручні]* (М. Хвильовий) — модусний зміст ситуації — «Мені не треба», диктумний — «Я не приказую».

Проте за аналогією займенниковий компонент *нічого* втрачає субстанціальне значення і біля дієслівних лексем, які передбачають об'єкт, наприклад: *Нема чого йому (Степану) боятися! [Математика — він чудово її знав]* (В. Підмогильний).

¹ М.П. — модусний предикат; М.С. — суб'єкт при модусному предикаті; С.П. — суб'єкт пропозиції.

Таким чином, репрезентація диктумно-модусного змісту прономінально-інфінітивних безособових речень має свою специфіку. Це ще раз підкреслює, що ці конструкції є окремим різновидом безособових реченневих структур.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. — 1973. — Т. 32. — Вып. 1. — С. 84—89.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. — М.: Наука, 1976. — 383 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — С. 13—23.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
5. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. — М.: Высшая школа, 1988. — С. 132—133, 165.

М. Заборна

ІМПЛІЦИТНИЙ ЗМІСТ У СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ПОРІВНЯЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Сучасні синтаксичні дослідження позначені пильною увагою до речення як багатоаспектної одиниці, такої, яка на статичному, докомунікативному рівні являє собою єдність формальної та змістової організації. При цьому акцентується на відносній автономності форми та змісту речення, що виявляється в їх асиметрії (Белопашкова, 1989; Вихованець, 1993; Ломакович, 1993).

У системі окреслених досліджень заслуговує на увагу явище формування в межах однієї реченневої конструкції різних типів змісту. У результаті простежуються так звані речення ускладненої семантики.

Ускладнення семантики речення може відбуватись за рахунок формування імпліцитного, невербалізованого змісту, що відтворюється при їх інтерпретації.

Функціонування в мові таких конструкцій описала Т. Колосова в монографії «Русские сложные предложения асимметричной структуры» (Колосова, 1980). Так, у проаналізованих дослідницею реченнях на зразок *Якщо хочете купити хліба, то магазин наліво* між предикативними частинами існує невербалізована ланка змісту. У результаті структура може бути розгорнута в таку семантично адекватну конструкцію, як *Якщо хочете купити хліба, то майте на увазі (знайте, врахуйте), ще магазин наліво*.

З огляду на вказане актуальним є виявлення структур з імпліцитним змістом у межах кожного із структурно-семантич-

них різновидів у класифікаційній системі синтаксичних конструкцій сучасної української мови.

Предметом даного дослідження послужили складнопідрядні порівняльні речення. На рівні формальної організації вони постають як поліпредикативні конструкції. Водночас їх складна синтаксична структура призначена виражати складний зміст, тобто думку, що пов'язує мінімум дві ситуації дійсності. Так, головна частина порівняльних речень репрезентує ситуацію, актуальну для мовця чи слухача. Її сутність розкривається через порівняння з ситуацією дійсності, представленою в підрядній частині, наприклад: *Життя зриває дні мої, неначе вітер зриває листя* (В. Сосюра). Модель (інтелектуальна) відображеної в реченні ситуації дійсності познається поняттям пропозиції. Тим самим на рівні змістової організації складнопідрядні порівняльні речення постають як поліпропозитивні структури.

Водночас у системі порівняльних речень функціонують такі поліпредикативні конструкції, кількість пропозицій в семантичній структурі яких більша, ніж кількість предикативних частин у складі їх синтаксичної структури. Йдеться про конструкції з імпліцитним змістом. Аналіз дозволяє виділити два типи таких складнопідрядних порівняльних речень:

1. Конструкції, де формується імпліцитний зміст, що пов'язаний зі змістом підрядної частини відношенням гіпотетичної умови.

2. Конструкції, де формується імпліцитний зміст, що пов'язаний зі змістом підрядної частини відношенням бажаного наслідку, тобто мети.

Конструкції першого типу представляють такі структури, як *Вона крикнула з високо зморщеними бровами, неначе відчула раптом сильний фізичний біль* (О. Кобилянська); *Борис скривився, мовби кислиці вкусив* (Б. Лепкий); *Попрощалась вона холодно, немов він величезну кривду їй вчинив* (В. Підмогильний). У таких реченнях виражається порівняння певної ситуації дійсності з тою, якою вона могла би бути за наявності певної умови, що названа в підрядній частині. У результаті експлікується імпліцитний зміст, який співвідноситься зі змістом підрядної частини, як можливий наслідок з умовним станом речей. Пор.: *«Вона крикнула з високо зморщеними бровами, як крикнула б, коли б відчула раптом сильний фізичний біль»*. *«Борис скривився, як скривився б, коли б вкусив кислиці»*. *«Попрощалась вона холодно, як зробила б, якби він вчинив їй величезну кривду»*.

Правомірність такої інтерпретації підтверджує факт функціонування в мові порівняльних речень зі сполучниковою єдністю як коли би, де кожен з елементів вказує на певний тип відно-